Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliserings-projekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: https://slaegtsbibliotek.dk
Danske Slægtsforskere: https://slaegt.dk

KVINDELIV

på teglværkerne ved Flensborg Fjord i tre generationer

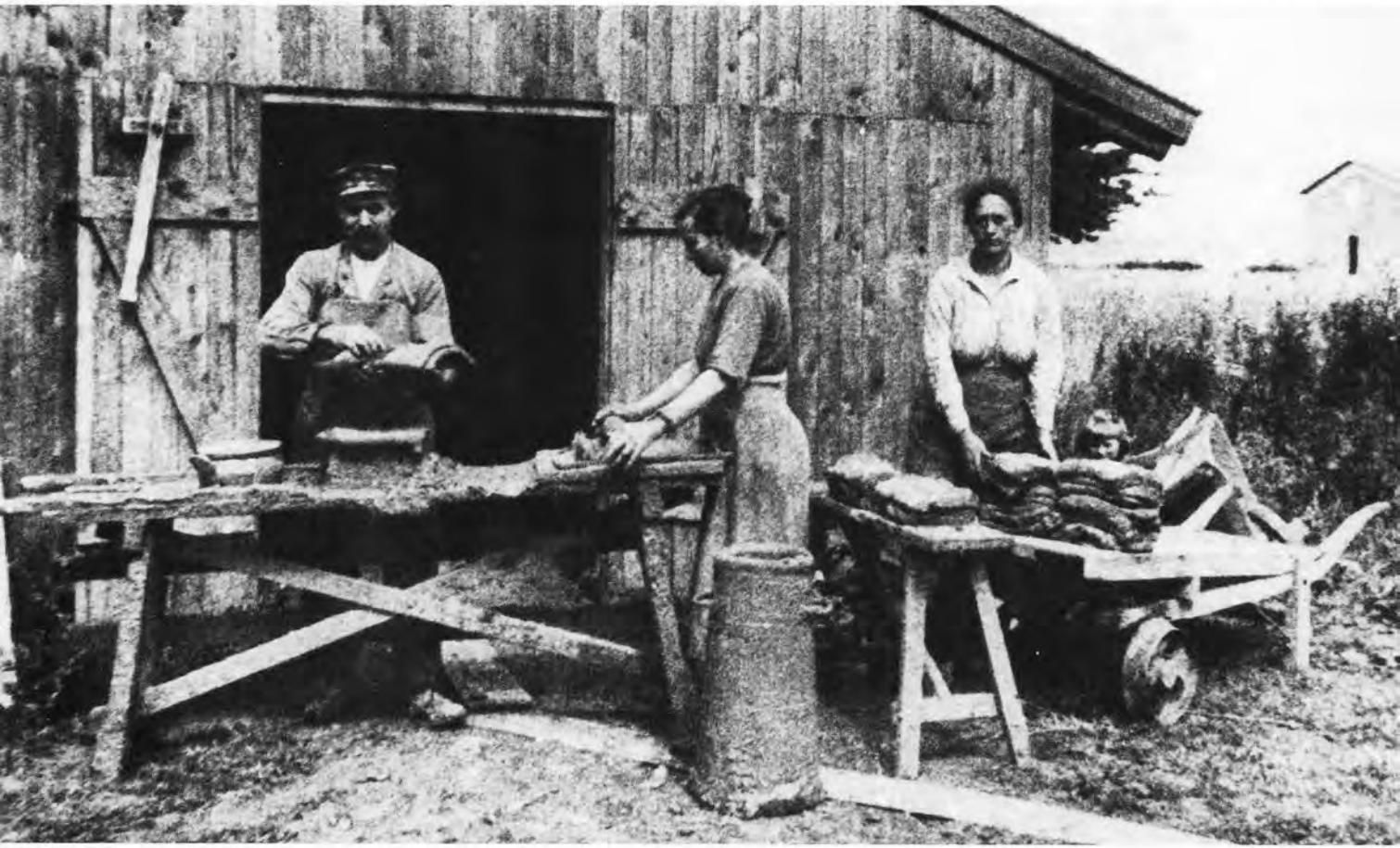

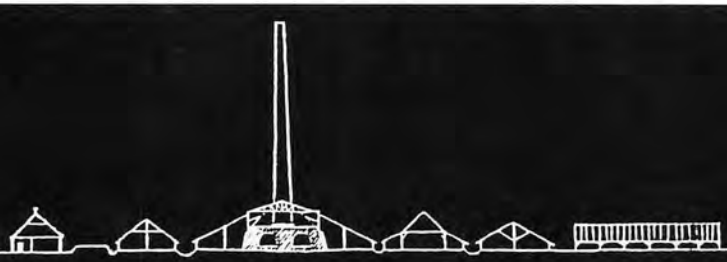

CATHRINESMINDES VENNER

©GRØNLAND

KERAMISK INDUSTRI A/S
EGERNSUND

Besøg vort fabriksudsalg
Havnevej 100A,
6320 Egernsund
Tlf. 74 44 27 41

Keramik til alle formål

Åbningstider:

Man.-fre.	9.00-17.30
Lørdag	9.00-13.00

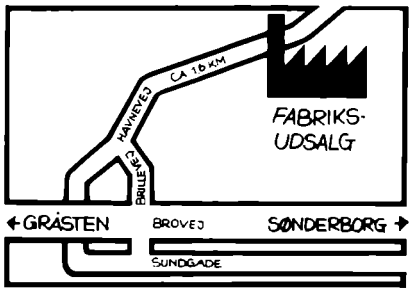

Inge Adriansen

KVINDELIV

på teglværkerne ved Flensborg Fjord i tre generationer

CATHRINESMINDES VENNER

1991

Harald Duggen

Teglværker langs med Flensborg Fjord

Rigt illustreret. Indbundet. 400 sider kr. 240,- + forsendelse
Alle eksemplarer er nummererede og signerede af forfatteren.
Overskuddet fra salget af bogen går ubeskåret til støtteforeningen Cathrinesmindes Venner.

Få den hos:

Anna Aabenhus, Solbakken 10, 6300 Gråsten, tlf. 74 65 13 83
Chr. Frederiksen, Klør Fire 20, 6310 Broager, tlf. 74 44 29 23
Else M. Mortensen, Fiskbækvej 15, 6300 Gråsten, tlf. 74 65 13 46
Lory Carstensen, Vemmingbund, 6310 Broager, tlf. 74 44 93 73

Forsidefoto: se side 13

Kvindeliv på teglværkerne ved Flensborg Fjord i tre generationer

På nordsiden af Flensborg Fjord ligger der i dag 7 teglværker. I sæsonen, dvs. fra marts til november er her beskæftiget ca. 130, hvoraf så godt som alle er mænd. Teglværksarbejdet har især været udført af ufaglærte, men med den stigende grad af automatisering er der kommet nye medarbejdergrupper ind, f.eks. elektrikere. De kvinder, der er beskæftiget på teglværkerne i dag, er HK'ere på kontor og rengøringspersonale, og indtil de seneste år har der været nogle ganske få ufaglærte kvinder i produktionen. På ingen af de 7 teglværker er der i dag beskæftiget kvinder direkte i produktionen.

Der er en lang tradition for kvindearbejde i teglværksindustrien. Ved Flensborg Fjord kan traditionen følges tilbage til begyndelsen af 1800-årene, før industrialiseringen begyndte. Teglværksarbejdet krævede, at de mandlige arbejdere i sæsonen boede så tæt ved arbejdspladsen som muligt, og det var almindeligt at flytte ind på selve teglværket i nogle interimistiske „sommerboliger" med hele familien. Herved kunne manden deltage i døgnvagterne på teglværket og såvel kone som store børn kunne gå til hånde, binde arbejdsprocesser sammen og hjælpe i det omfang, det var påkrævet.

I en topografisk skildring af Sundeved fra 1836 beskriver Claus Duus, der var lærer i Angel, hvorledes både mænd, kvinder og børn var beskæftiget på teglværkerne, ikke blot om sommeren, men langt hen på efteråret *1). Han fremhæver, at teglværksarbejdet forekommer skadeligt, især fordi akkordlønnen er så lav, at arbejderne strækker arbejdsdagen ud over alle grænser. Hertil kommer, at de fik en ringe kost og ofte for meget brændevin. Antallet af arbejdere ved de enkelte teglværker angives i antal mænd. Kvinder og børn var kun arbejdskraft, der især blev tilkaldt ved spidsbelastninger, og de synes ikke at blive medregnet i officielle statistikker.

Der var imidlertid meget arbejde i teglfremstillingen, der ikke var afhængig af fysisk styrke, og her kunne kvinder gøre god fyldest. Teglværksejer Dithmer på Rendbjerg Teglværk på Broagerland anbefalede således i 1832, at man brugte kvinder, børn og evt. ældre mænd til isætning og tømning af ovnene *2). Derimod blev kvinder ikke anvendt til lergravning, lertransport og -æltning eller til strygning af sten. Kvindernes anvendelse ved ovnarbejdet synes at forsvinde med ringovnens indførelse fra omkring 1880. Denne nye ovntype muliggjorde, at man kunne køre ind i selve ovnen med trillebør og kunne stå op og sætte sten i ovnen. Det er karakteristisk, at arbejdet, der nu blev mere bekvemt end tidligere, overtoges af mænd, og at kvinder og børn måtte nøjes med mere usynlige funktioner på arbejdspladsen, som f.eks. at skille og vende sten.

Kvinders arbejde i teglindustrien har haft meget skiftende karakter fra 1830-ernes håndværksprægede fremstilling og til 1990-ernes automatiserede produktion. Gennem arkivalier er det imidlertid svært at få indtryk af kvindearbejdet, fordi det kun sætter sig meget få spor arkivalisk. Kun gennem kvindernes egne beretninger kan vi indfange dette stof, og det er af indlysende grunde umuligt at nå længere end ca. tre generationer tilbage. Længere rækker de nutidige beretteres erindringer „kvinders minde" ikke, og der er ikke efterladt skriftlige beretninger fra kvinder i dette miljø; mange af dem var i øvrigt analfabeter. Beretningerne om de følgende seks kvindeliv i teglet er alle indsamlet som led i „Teglværksprojektet ved Flensborg Fjord", og tilsvarende skildringer af mænd og børns arbejde kan i øvrigt findes i det omfattende erindringsmateriale, som endnu er overvejende upubliceret *3).

Vi vil her følge teglværksarbejderkvinder på Broagerland og ved Nybøl Nor i tre generationer. I deres hverdag afspejles den samfundsmæssige og teknologiske udvikling på godt og ondt, og vi følge deres arbejde fra det hårde slid omkring år 1900 frem til 1990-ernes næsten fuldautomatiserede produktion. De 6 kvinder er udvalgte, fordi de fortæller karakteristiske træk ved at arbejde som kvinde i et fag, helt præget af mænd og mandlige betingelser. Meget af kvindeforskningen har især sigtet på at beskrive de organiserede kvinders liv, derfor er her medtaget uorganiserede kvinder og ligeledes en enkelt hjemmearbejdende kvinde, gift med en teglværksarbejder. Hendes og ligestilledes liv mangler ofte i beskrivelser af arbejderkvinder. Disse udvalgte eksempler er naturligvis kun en spæd begyndelse til en bredere skildring af arbejderliv i den sønderjyske teglværksindustri, og artiklen sigter især på at vise den store kulturhistoriske værdi, der ligger gemt i arbejdererindringer. Afslutningsvis vil der blive forsøgt på at uddrage nogle fælles træk ved disse kvinders liv og livsholdning.

Teglværksarbejdere v. Nybøl Nor, ant. Teglværket v. Nybøl Vandmølle ca. år 1900.
Kvinderne står – i modsætning til mændene – tomhændede. Det skyldes, at de især udførte de „redskabsløse" arbejder, dvs. gik til hånde, adskilte sten, tilrettede sten, ryddede op og bandt arbejdsfunktionerne sammen. Det var en uundværlig, men usynlig del af fremstillingsprocessen. Kvindernes placering på arbejdspladsen afspejles udmærket af dette foto, hvor det er mændene, der er centralt placerede, og som sidder med redskaber. På en bevaret navneliste til billedet er kvinderne også kun appendix til mændene. De er anført som „P. Iversens svigerdatter, Thomas Moos' kone fra Skodsbøl og P. Jensens kone."
(Foto i privateje på teglværket Vesterled).

1. generation af kvinder på teglværker

Første generation omfatter to kvinder, Thekla Christensen og Christina Lorenzen, begge født i sidste fjerdedel af 1800-årene. De var i en årrække beskæftiget på teglværker og gift med teglværksarbejdere.

Thekla Kollo, gift Christensen, blev født i 1875 i Vestpreussen i det nuværende Polen, hvor hendes far var murer og arbejdede som formand på en byggeplads *4). På grund af sygdom fik hun en mangelfuld skolegang og lærte aldrig at skrive og læse. Oprindeligt arbejdede hun i landbruget og flyttede i 1895 til Nordslesvig i håb om at finde bedre muligheder her. I 1897 traf hun fisker Peter Christensen i Trappen; og de giftede sig i 1898 og fik begge arbejde på teglværket Brændstoft. Om vinteren arbejdede hun som medhjælp i landbruget, og han fiskede. Efter fem år flyttede de til teglværket Rendbjerg, hvor de kunne få en lejlighed i det store arbejderhus, og begge fik beskæftigelse på teglværket. Arbejdstiden var kl. 6 – 18 mandag – lørdag. Der var to pauser i løbet af dagen, en kortere frokostpause på ca. 20 min. omkring kl. 9 og en middagspause på 1 time. Begge pauser var lidt længere for kvinder end for mænd – ikke fordi kvinderne skulle have en ekstra hvile, men for at de kunne nå at udfylde deres rolle som dobbeltarbejdende: I frokostpausen om formiddagen skulle kartoflerne sættes over, og middagsmaden forberedes, så den hurtigt kunne færdiggøres lige før kl. 12.

Ved at bo direkte ved arbejdspladsen kunne kvindernes arbejdskraft udnyttes fuldt ud – både i hjemmet og på teglværket. Dette betød dog ikke samme løn som mændene, heller ikke ved akkordarbejde. Når ovnene skulle fyldes eller tømmes, var akkorden omkring 1910-14 1 Mark pr. 1000 sten for mænds vedkommende og 50 Pfenning for kvinderne. Mændene var i kraft af deres fysiske styrke i stand til at køre med 90 sten på trillebøren ad gangen og kvinderne kun 50 sten, så lønforskellene var faktisk endnu mere ulige. Men ingen af kvinderne syntes at have protesteret over de ulige forhold. Man skulle være taknemlig, når man fik arbejde på Rendbjerg, hvor der med lønnen fulgte fri bolig og brændsel. Boligerne var i en stor toetages bebyggelse, den såkaldte kaserne, der lå på kanten af lerbjerget med lys og luft omkring sig. Hver arbejderbolig havde køkken og stue, soveværelse og et lille pulterrum.

Den faglige organisering på teglværkerne var lav. Frem til omkring år 1910 var det endnu forbudt at fremsætte socialdemokratisk agitation på arbejdspladsen, og faglig organisering af enhver art var direkte forbudt på Rendbjerg Teglværk. Da arbejderne boede her, havde de end ikke mulighed for at bruge deres sparsomme fritid på fagligt arbejde. Dette forbud hindrede dog ikke Theklas mand Peter i at medvirke i oprettelsen af egnens første landarbejderfor-

bund. Han sejlede simpelthen lidt ud på fjorden i sin båd og indkasserede herude medlemsbidrag fra sine arbejdskammerater.

I 1914 blev Peter Christensen indkaldt i krigen trods en alder af 43 år. Hovedparten af de mandlige teglværksarbejdere måtte ligeledes afsted til fronten, og arbejdet blev nu overladt til kvinder og børn. Det var meget hårde tider for kvinderne overalt i industrien og landbruget i de fire krigsår. Den fulde forsørgelse hvilede alene på dem. Da faldt det Thekla ind, at det var urimeligt, at hun og de andre kvinder fortsat kun fik 50 Pfenning for 1000 sten, når mændene slet ikke var på arbejdspladsen. Hun aftalte med de tre andre kvinder i sit sjak, at de i fællesskab skulle forlange 1 Mark for akkorden. De fire kvinder arbejdede altid sammen, hvad enten de „skiffede sten" dvs. lastede teglsten i skibene, fyldte i ovnen eller tømte ovnen.

Et svært arbejde var at „vante sten", dvs. at stable stenene i ovnen lidt skævt i forhold til hinanden, så luften kunne trække op i aftrækskanalen. At „vante" kunne alene Thekla blandt kvinderne udføre, og hun var bevidst om sit eget værd på arbejdspladsen. Derfor var hun også den, der førte ordet, da de fire kvinder forlangte mandsløn for deres arbejde. Teglmesteren afviste straks kravet med den klare begrundelse „Det kan I it fo, fo I æ kvindfolk". Thekla lod sig ikke afvise hermed, men fremførte at det var urimeligt at mændene fik det dobbelte i løn samtidig med, at de havde meget lettere ved at udføre arbejdet. De tre andre kvinder tav og holdt sig i baggrunden. Teglmesteren afviste atter og gav besked om, at kvinderne skulle gå i gang med arbejdet. Det gjorde de tre, men Thekla fastholdt, at hun ikke ville arbejde, hvis hun ikke fik samme akkord som mændene. Teglmesteren

Teglværksarbejderparret Thekla Christensen og Peter Christensen. Thekla, der var født i Vestpreussen i 1875, arbejdede i en lang årrække på Rendbjerg Teglværk, hvor hun gennemførte arbejdsnedlæggelse for at få ligeløn i 1915. (Foto i privateje).

gav hende besked om at gå hjem, og det gjorde hun. Teglværksejeren krævede dagen efter Thekla i gang igen og truede med at sætte hende ud af boligen, men Thekla svarede, at det kunne han ikke gøre, eftersom hendes mand var soldat. Nu gik der tre dage, og så kom der bud til Thekla om at komme og deltage i arbejdet. Hun spurgte straks: „En mark pr. 1000 sten?" og teglmesteren bekræftede dette. Til sine arbejdskammeraters forbavselse fik Thekla fremover det dobbelte på sin lønseddel, men ingen af dem vovede imidlertid at prøve at fastholde samme krav. At organisere sig i fagforbund var endnu ukendt for kvinder i Nordslesvig. Selvom Theklas mand havde været foregangsmand i den første fagbevægelse på stedet, synes tanken om organisation slet ikke at have strejfet hende. Først efter 1920 blev det muligt for

kvinder at organisere sig, men på dette tidspunkt begyndte Thekla at nedtrappe sit teglværksarbejde, og i midten af 1925 ophørte hun på teglværket efter en arbejdsulykke. I flere timer sad hun begravet til hofterne i ler og fik varig mén af det.

Med i billedet af Thekla hører også, at hun gjorde en indsats for de polske sæsonarbejdere på teglværket og sørgede for, at deres forplejning blev forbedret. Under verdenskrigen var hun forbitret over, at mange gårdmandskoner kunne få deres mænd hjem fra fronten ved at fremsende skriftlige anmodninger med den begrundelse, at manden var uundværlig i det daglige arbejde. Thekla mente, at hun med samme ret kunne anmode om, at hendes mand blev hjemsendt, men som analfabet var det svært at få et bønskrift til myndighederne formuleret. Ved at spare kraftigt på den daglige kost fik hun så mange rationeringsmærker til overs, at hun kunne betale skolelæreren i Skodsbøl for at skrive for hende. At myndighederne ikke efterkom anmodningen, er en sag for sig. Episoden viser Theklas ukuelighed og følelse af ligeværd med bedrestillede. Ikke for ingenting har folkeviddet givet et par af sønnerne hendes fornavn som tilnavn.

Christina Marie Hansen blev født i „e Armhus", dvs. fattiggården i Broager i 1872 *5). Hendes mor var ugift og fik ialt fire børn. Christina kom tidligt ud at arbejde. Hun gik med „bedekurv" over hele Broagerland og tiggede hos bønderne. Hendes skolegang var efter familietraditionen meget kort og lemfældig, og hun fik således hverken lært at skrive eller læse i sin barndom – og heller ikke senere i livet.

I 1894 blev hun gift med Magnus Lorenzen, der stammede fra Angel. De havde truffet hinanden på teglværket Grønland i Egernsund, hvor de begge arbejdede. Med fælles hjælp fik de lagt penge op til udbetaling til et lille hus ved Skelde strand. Her boede de med hans og hendes mor på aftægt og med en omfattende børneflok. Christina fødte 12 børn, hvoraf de fire døde som spæde og to druknede som voksne. I de første år af ægteskabet arbejdede både Magnus og Christina på teglværket i sommerperioden. De flyttede ind i en lille bolig i en af tørreladerne og boede her med to af børnene. Arbejdstiden var fra 6 morgen til 18-18.30 om aftenen. Christina havde en pause på et par timer midt på dagen, så hun kunne tilberede middagsmaden, og hun mødte også senere end Magnus om morgenen. Børnene skulle jo op og i tøjet og med på arbejdspladsen. Hendes arbejde bestod især i „at skille sten", dvs. at adskille og vende de endnu våde lersten for at fremme tørreprocessen. Det var ikke et specielt hårdt arbejde, men man skulle arbejde hurtigt for at få en rimelig akkord. Magnus var i lergraven, og det var et beskidt og hårdt arbejde.

Den yngste af deres 12 børn, Margrethe, blev født i 1914. På dette tidspunkt var Christina forlængst holdt op med teglværksarbejdet. Det skete i 1897, da hun gik svanger med det tredie barn. At medbringe to børn på arbejdspladsen kunne gå an, men tre børn – det var mere, end man kunne klare. Margrethe fortæller om sin mors syn herpå: „Ét barn i hånden, ét barn i vognen og ét barn i livet, da må det være nok. To børn i vognen, det er næsten ikke til at have med sig". Magnus mente, at han nok kunne forsørge familien, og fra nu blev Christina boende i fiskerhuset ved Skelde, og det var kun Magnus, som flyttede ind på teglværket om sommeren. Christina supplerede familiens indtægter på forskellig vis, bl.a. ved at have en køkkenhave, sanke træ i statsskoven og ved at plukke vilde hindbær og sælge dem.

Teglværksarbejderparret Christina og Rasmus Hansen ses her i bageste række til venstre. De er fotograferet i 1915 foran deres hus i Skelde med børn, børnebørn og bekendte. (Foto i privateje).

I 1919 druknede en af de ældste sønner under en storm, og i 1920 druknede Magnus, ligeledes på en fisketur. Det blev nu atter meget hårde tider for Christina. Hun havde ikke mulighed for at få arbejde på teglværkerne, da hun boede for afsides. I stedet for blev hun malkekone på en nærliggende gård, og med den yngste datters hjælp malkede hun køer i en årrække. Det betød at datterens skolegang blev mangelfuld, ligesom moderens havde været. De økonomiske betingelser for en enke var endnu i 1920erne så ringe, at børnearbejde kunne være en nødvendighed. Margrethes barndom fra 7 års alderen blev præget af fattigdom og hårdt arbejde, fordi faderen døde. Men hun fremhæver stærkt moderens evne til trods for hårdt slid at skabe en god hverdag.

Om faglig organisering har Margrethe aldrig hørt sine forældre tale. Hendes far var stærkt tysksindet, men dette betød ikke automatisk tilknytning til det tyske socialdemokrati. Derimod fremhæver Margrethe den solidaritet, der fandtes blandt hendes for-

ældres arbejdskammerater og naboer. Hendes ældste bror meldte sig således som frivillig stedfortræder i krigen i 1914, fordi en arbejder med 10 børn var blevet indkaldt. Broderen kom i øvrigt frelst og uskadt hjem efter fire års fronttjeneste – for at drukne på en fisketur på fjorden i 1919.

Som eksempel på omsorg for hinanden i teglværksmiljøet erindrer Margrethe en episode fra 1920-erne. På teglværket Grønland var der dengang et arbejderhus med 4 lejligheder, hver bestående af et køkken, en stue og et soveværelse. I den ene boede Bertha og Christian Hansen med deres 10 børn. Børnene sov på det lave loft over lejligheden direkte under paptaget på nogle madrasser. I en anden lejlighed boede et ungt, barnløst par, Anna og Christian. Det var ikke skik at voksne gav hinanden gaver til fødselsdag, men alligevel spurgte Christian sin kone om, hvad hun ønskede sig. Hun tøvede lidt, men svarede så: „Åh, det vil du alligevel ikke opfylde.." „Joh", det mente Christian nok. Anna ønskede da, at han ville bage pandekager til Berthas børn, lige så mange de overhovedet kunne spise. Så ville hun nyde at sidde og række dem ud af vinduet til børnene. Det gjorde Christian så, og Anna forsynede hele børneflokken. „Og det var haps med det samme med alle pandekager", fortæller Margrethe.

Denne og andre episoder fortæller om en arbejderkultur præget af fællesskab og varme trods meget beskedne kår og hårdt arbejde. De færreste teglværksarbejdere i denne generation vovede at drømme om at få eget hus. Lønnen rakte højst til de daglige fornødenheder. Kun med overarbejde kunne der skaffes overskud til andet end det helt nødvendige. I denne generation var kvindernes dobbeltarbejde en nødvendighed i de fleste teglværksarbejderfamilier.

Christina Lorenzen hugger pinde på en huggeblok ved sit hus i Skelde. Hun var i mange årtier selvforsynende med brændsel ved at have sankekort til den nærliggende statsskov, Skelde Kobbelskov. (Foto i privateje).

2. generation af kvinder i teglindustrien

Skildringen af de tre følgende kvindeliv bygger på beretninger, som de selv har givet i tiden 1981-83. De har alle været gift med teglværksarbejdere, og de to har i en årrække selv arbejdet i teglindustrien.

Marie Hansen stammer fra landsbyen Sofiendal, der ligger nær grænsen i Midtsønderjylland *6). Hun blev født i en husmandsfamilie i 1914 og kom ud at tjene på landet som 13-årig. Som 19-årig traf hun sin mand, der var tjenestekarl, og de blev gift samme år. Det første år boede de hos hendes svigerfar, der var skovløber. Maries mand ernærede sig som daglejer og ved at slå sten om vinteren. I 1934 fik han arbejde på Stoffers Teglværk ved Nybøl Nor, og her hørte der en lejlighed på teglværket med til arbejdet. Marie var glad over at få sit eget, da de havde fået barn og havde brug for mere plads. Trods en længere sygdomsperiode tog hun i sommeren 1934 fat på teglværket med at „skille sten". Det var et arbejde, der skulle sikre, at de våde, ubrændte sten hurtigt blev så tørre, at de kunne brændes. Lønnen var 80 øre pr. 1000 sten, og arbejdet kunne Marie selv tilrettelægge. Hvis hun ikke nåede den fastsatte mængde sten i løbet af dagen, hjalp manden med at få arbejdet færdigt om aftenen. I arbejderhuset var der to lejligheder hver med stue, soveværelse, køkken og forstue. I den anden boede en familie med 5 børn. Her arbejdede konen også med at skille sten, og de to kvinder hjalp hinanden lidt med at se efter børnene. Marie havde sin søn med i tørreladen i barnevognen. Hvis han skulle have mad eller skiftes, gik hun hjem med ham. Det husker hun som en stor fordel fremfor de kvinder, der boede lidt længere væk og måtte skifte bleer og måske amme børn på arbejdspladsen.

Kvindearbejdet på dette teglværk var at gå til hånde og udføre de mindre vellønnede dele af produktionen, og kvinderne var ikke fastansatte. „Hvis der var arbejde, var man glad. Hvis der intet var, så måtte man klare sig uden eller gå ud og arbejde for andre." Om vinteren blev ikke blot Marie, men også hendes mand arbejdsløse, og det var svært at klare sig for understøttelsen. Derfor fik Marie arbejde på en fabrik i Sønderborg, Det Nordiske Kamgarnspinderi. Det var byens største arbejdsplads i 1930-erne og havde mange kvinder beskæftiget. Marie var glad for arbejdet her, men efter knap tre måneder måtte hun holde op. Da var det ved at være forår, og teglværket skulle i gang igen. Den kvindelige teglværksejer meddelte Maries mand, at når han havde bolig på teglværket, så var det ensbetydende med, at hans kone skulle arbejde med på værket, når der var brug for det. Marie forklarer selv: „Vi koner fik jo ikke ret meget for vores arbejde forholdsvis; det var jo billigt at have kvindfolkene til at hjælpe til, når det gjaldt." Det har været en drøj besked for Marie, for hun tjente

lige så meget på Kamgarnspinderiet, som hendes mand gjorde på teglværket i højsæsonen. Men betingelsen for at bo på teglværket var, at konerne stod til rådighed som tilkalde-arbejdskraft.

Fordelen ved at bo på arbejdspladsen var store, når kvinderne skulle passe arbejdet i hjemmet jævnsides med arbejdet på teglværket. Pauserne kunne udnyttes til husarbejde og børnepasning. Den varme mad kunne forberedes om morgenen før klokken halvsyv, og kartoflerne kunne skrælles i frokostpausen ved halvni-tiden. Hun kunne smutte ind og sætte kartofler over ved 11-tiden og således have middagsmaden parat kl. 12. Børnene kunne sove til middag og selv gå ud til hende med deres tøj under armen, når de vågnede ved to-tiden. Der var mulighed for – med behændighed og energisk indsats – at forbinde arbejdsliv og familieliv. Med i prisen for boligen på arbejdspladsen var imidlertid, at man manglede enhver form for bekvemmeligheder. Der var ikke indlagt vand, og det skulle hentes i spande fra en brønd et godt stykke vej fra boligen.

På Kamgarnspinderiet blev al arbejdskraft organiseret, når tre måneders prøvetid var overstået. Marie nåede imidlertid ikke at komme i forbund, og på teglværkerne var det i 1930-erne slet ikke på tale endnu, at kvinder kunne være organiserede. De havde som nævnt kun arbejde i kortere perioder, når der var pres på. Ellers arbejdede de hjemme og forsøgte at skaffe sig en ekstra indtægt ved at gøre rent eller vaske for andre. Især om vinteren var der brug for at supplere mandens understøttelse. Den kunne simpelthen ikke dække det daglige forbrug, og man måtte tage „på bog" hos købmanden. Maries mand fiskede om vinteren for at skaffe mad i huset, og hun selv arbejdede jævnligt hos købmanden og fik på denne måde afskrevet på deres gæld. Pengene blev ikke udbetalt, men gik fra i kontobogen. „Renter betalte vi ikke; det brugtes ikke mellem ordentlige mennesker", mindes Marie.

I 1940 flyttede familien til Broager og fik en lejlighed i landsbyen her. Maries mand fik arbejde på et andet teglværk v. Nybøl Nor, og hun var ikke nødt til at stå til rådighed som ekstra arbejdskraft, da de ikke boede på værket. Hun søgte imidlertid ikke på fabrik, da de havde fået et barn mere, men tog arbejde hos bønderne, når det var muligt. Hun hakkede roer i forsommeren, hjalp til med at skokke og få høsten i hus om sommeren, tog kartofler op om efteråret, gik ud og vaskede og gjorde rent om vinteren. Efter nogle års forløb flyttede familien tilbage til Nybøl og lejede et hus her. Marie fik en ny periode som teglværksarbejderske i 1950-erne. De kvinder, der boede på teglværket, havde først ret til at få arbejdet, dernæst hustruerne til de mænd, der var ansat. Teglværksarbejdet havde imidlertid ændret karakter ved mekaniseringen. Stenene blev lavet på en pressemaskine, og kvindernes arbejde bestod nu i at tage de sten, der kom fra pressemaskinen og sætte dem på brætter overstrøet med savsmuld. Brætterne blev anbragt på vogne og kørt til tørreladen af mænd. I modsætning til arbejdet med at skille sten, så var man ikke sin egen herre her. Maskinen bestemte tempoet.

Det var kun en kortere periode, Marie arbejdede ved pressemaskinen. Der blev efterhånden mangel på arbejde til kvinder i teglindustrien i takt med maskinernes indtog, og i begyndelsen af 1960-erne var det særlige kvindearbejde ved at være slut. I to år arbejdede Marie kun et par måneder om efteråret med at ordne alle strygebrætter, sortere de dårlige fra og sætte dem op i klamp, så de stod parat til næste

To kvinder og en mand i færd med at fremstille tagsten på et af teglværkerne v. Nybøl Nor, ant. Skodsbølmark ca. 1928-30. Til højre er Käthe Petersen, der „volker" leret, dvs. skærer det i passende portioner og renser det for evt. urenheder. Leret går videre til Hans Jørgensens kone, som er „blajslår", dvs. at hun ruller leret ud i en jernramme. Endelig er det den mandlige former Hans Jørgensen, som giver tagstenen sin rette form. Billedet illustrerer godt, hvorledes kvinder udførte det (nødvendige) forberedende arbejde, mens den mest synlige del af arbejdsprocessen var overladt til mænd. Samtidigt viser billedet også kvindernes dobbeltrolle som industriarbejderske og mor med ansvar for børns pasning og opdragelse.
(Foto i Museet på Sønderborg Slot).

sæson. Dette oprydningsarbejde tog en halvanden månedstid fra midten af oktober for to kvinder.

Maries arbejdsliv blev afsluttet med 6 års beskæftigelse i træindustrien på Kristian Stærks Finerfabrik i Sønderborg fra 1964-70. Hun var blevet ked af at have tilfældigt arbejde og søgte derfor ind på fabrik. Disse sidste 6 år på arbejdsmarkedet blev de hidtil hårdeste, og da hun holdt op i januar 1970 som 57-årig var benene og fødder ved at være opslidte. Det samme var hendes mand, der var nogle år ældre. Han døde i sommeren 1970, så Marie synes selv, at hun nok fik for sent ophørt med arbejdslivet; men

hendes glæde over at have kunnet klare sliddet og tilfredshed med tilværelsen er umiskendelig.

Mimi Jensen er født på teglværket Bøsbæk ved Nybøl Nor i 1902 *7). Da hun var ét år, flyttede familien til Fiskenæs ved Gråsten, hvor begge forældre fik arbejde på et teglværk. De boede den første sommer i et par rum inde i selve teglværket, men flyttede derpå ud i et arbejderhus med tre lejligheder. Her var stue, køkken og sovekammer til hver familie, og der var et godt naboskab. Hvis man manglede noget, lånte man hos hinanden. En af nabokonerne gik ud „at bede", dvs. tigge, dels hos bønderne, dels i en landsby lidt længere væk. Når hun kom hjem med flæsk i bedekurven, delte hun undertiden med de to nabofamilier. Det var ikke helt velset at gå med bedekurv, men for børnerige familier kunne det være en nødvendighed på dette tidspunkt.

Mimis mor arbejdede med på værket om sommeren og stod tidligt op for at forberede middagsmaden. Der var altid to retter mad kl. 12. Moderen var „volker", dvs. hun æltede leret grundigt igennem og fjernede urenheder. Faderen var „former", dvs. at han overtog leret fra volkeren og formede tagsten. I en årrække samarbejdede forældrene på teglværket på denne måde.

Mimi husker, at hendes forældre havde kontakt med sæsonarbejderne på det nærliggende Hohwü-Teglværk, der også lå på Fiskenæs. Her lærte Mimis mor andre kosttraditioner at kende end de hjemlige. Arbejderne fra Schlesien, Vestpreussen og Posen anvendte kartofler i stor udstrækning, bl.a. til suppe og til klumper og boller. Og ærter blev spist i større udstrækning, end det var normalt i Sønderjylland, og en ret som rissuppe med flæsk var almindelig. Mimis mor tog disse fremmedartede, men billige og nærende retter op og havde i det hele taget et godt forhold til de fremmede. Privat selskabelighed var der ikke tid til; det var kun familien, man kom sammen med en enkelt gang om søndagen. Og det var hårdt for husmoderen, for så gik der to uger uden at hun havde mulighed for at indhente det husarbejde, der manglede at blive udført i ugens løb.

Mimi husker tilbage på sin barndom med glæde trods den mangel på goder, der prægede den. „Den tryghed, vi har haft, er der ingen børn, der har i dag. Min far og mor, de var ved os, vi kunne gå ude ved dem ved deres arbejde. Om aftenen var de altid hjemme, og det er der ingen, der er i dag. Den velstand (vi har i dag) kan ikke opveje et trygt hjem. Det kan den ikke. Så må de have hele velstanden for mig."

Mimi blev gift i 1928 med Johan, der havde arbejdet dels hos bønderne, dels på teglværker. De fik en lejlighed på Grønland og fra 1928 til 1940 arbejdede Mimi her uden andre afbrydelser end de sæsonmæssige. Hun fik ingen børn og havde derfor lettere ved at deltage i produktionen.

I de første år arbejdede Mimi bl.a. med „skiffen", dvs at udskibe sten. Mimi afløste en ældre kvinde, som havde svært ved at klare arbejdet med at udskibe sten. „.. hun kunne ikke mere, og så havde hun været oppe og hentet sig „Süsse Essig", ja så kom hun igen. Men det gik kun et stykke tid, så måtte hun holde op, og så løste jeg hende af.

Süsse Essig var en god snaps, den skulle hun have, men hun fik jo for meget og så ... Hun kunne ikke mere, hun var opslidt og kunne ikke mere. Og det var hende, der sagde: "Hohes Wasser, breite Decke, Sturm und Regen, Alles Scheisse." Ja det blev jo sådan et mundheld for os."

Arbejdsreglement fra De forenede Teglværker i Egernsund, dat. 26. februar 1902. Heraf fremgår, at kvindernes arbejdstid varierede alt efter arten af deres arbejde. Ved afskibningen af sten og indskibning af kul var deres arbejdstid lige så lang som mændenes. Derimod havde de kortere arbejdstid, når de var beskæftiget med at skille sten og sætte sten i tørrelade. (Landrådsarkivet, Sønderborg Byarkiv, Gewerbliche Sachen Nr. 651, Landsarkivet Aabenraa).

Arbeits-Ordnung

für die Ziegelei Ekensund,

Firma: Ekensunder Actien-Ziegelei.

Vom 1. April 1902 tritt die nachstehende Arbeitsordnung in Kraft, welche für alle in der Ziegelei beschäftigten oder noch anzunehmenden Arbeiter gilt:

§ 1.

Die in der Ziegelei eintretenden Arbeiter haben ihre Legitimationspapiere zu hinterlegen, und die Quittungskarte der Invaliditäts- und Altersversicherung vorzulegen.

§ 2.

Die Arbeiter haben die Arbeitsordnung, welche in den Arbeitsräumen ausgehängt wird, anzuerkennen, und das ihnen übergebene Exemplar derselben sorgsam aufzubewahren, und beim Austritt aus der Ziegelei zurück zu geben.

§ 3.

Die Arbeiter sind dem Arbeitgeber, sowie dem Verwalter und Meister untergeordnet, und haben die dienstlichen Anordnungen derselben zu befolgen.

§ 6.

Anfang und Ende der Arbeitszeit sowie der Pausen werden durch ein Signal angezeigt, wonach sich alle Arbeiter pünktlich zu richten haben.

§ 7.

Die Lohnzahlung für die Sommerarbeiter erfolgt am Ende der Arbeitszeit, jedoch haben dieselben Anspruch auf einen wöchentlichen Vorschuß bis zu ⅔ des verdienten Wochenlohnes. Alle Löhne werden Sonnabend Abend gezahlt.

§ 8.

Die Arbeiter werden für Sommer von Anfang April bis Mitte September oder 1. October angenommen, und findet eine Kündigung nicht statt. Bei wochenweise angenommenen Arbeitern kann die Aufhebung des Arbeitsverhältnisses nach vorhergegangener Kündigung von 14 Tagen erfolgen. Für alle anderen Fälle sind die §§ 123, 124 und 124a der Gewerbe-Ordnung maßgebend.

§ 9.

Von Erkrankungen und erhaltenen Verletzungen hat der Betreffende seinen Vorgesetzten sofort Anzeige zu machen.

§ 10.

Die Arbeiter haben sich mit den in den Arbeitsräumen aufgehängten Unfallverhütungsvorschriften bekannt zu machen, und dieselben genau zu befolgen.

§ 4.

Die Arbeitszeit der erwachsenen männlichen Arbeiter währt im Sommerhalbjahr von Morgens 5 Uhr bis Abends 7 Uhr mit einer Frühstückspause von 7 bis 7½ Uhr, einer zweiten Frühstückspause von 9½ bis 10 Uhr, einer Mittagspause von 12 bis 1½ Uhr, und einer Vesperpause von 4 bis 4½ Uhr. Im Winterhalbjahr von 7 Uhr Morgens bis 5 Uhr Nachmittags, mit einer Frühstückspause von 9 bis 9½ Uhr, einer Mittagspause von 12 bis 1 Uhr, und einer Vesperpause von 3 bis 3½ Uhr.

Die Arbeitszeit der beim Verladen der Mauersteine und Löschen der Kohlen beschäftigten erwachsenen weiblichen Arbeiter ist dieselbe, während die übrigen, mit Steinabziehen und Aufstapeln ꝛc. beschäftigten, wesentlich kürzere Zeit arbeiten.

Am Sonnabend und an den Vorabenden der Festtage werden sämmtliche weibliche, sowie etwa vorhandene jugendliche Arbeiter nur bis 5½ Uhr Nachmittags beschäftigt.

§ 5.

An Sonn- und Festtagen dürfen nur die nothwendigsten Arbeiten für Reinhaltung und Instandhaltung, durch welche die regelmäßige Fortsetzung des Betriebes bedingt ist, und Arbeiten, welche zur Verhütung des Verderbens von Arbeitserzeugnissen erforderlich sind, vorgenommen werden.

§ 11.

Diese, nach Anhörung der erwachsenen Arbeiter festgestellte Arbeitsordnung tritt am 1. April 1902 in Kraft, und bleibt so lange in Gültigkeit, bis sie durch Nachträge oder eine neue Arbeitsordnung abgeändert, bezw. ersetzt wird. Etwaige Nachträge oder eine neue Arbeitsordnung müssen ebenfalls den erwachsenen Arbeitern zur Begutachtung und der zuständigen Behörde bekannt gegeben werden, und tritt auch diese erst, nachdem sie 2 Wochen durch Anhängen in den Arbeitsräumen bekannt gemacht ist, in Kraft.

Ekensund, 25. Februar 1902.

Druck von C. J. la Cour, Sonderburg.

Udskibningen var et hårdt arbejde. Mimi var om sommeren iklædt en hjemmesyet kjole, hvor det ene ærme måtte udskiftes ofte, fordi hun tørrede sveden af panden med det. På benene havde hun træsko, men ingen strømper. „Træskoene kunne kun bruges til dette arbejde, for skidtet faldt jo ned i dem, og benene svedte, og så blev der ligefrem klumper der inde i træskoene. Hvis de ikke blev udkradsede en gang i mellem, så kunne benene ikke rigtig få plads."

Selvom udskibningen var et hårdt arbejde, satte Mimi pris på det. Arbejdet blev senere overtaget af mændene, da der var ved at være mangel på arbejde til dem på teglværket. Mimi fik da ansættelse på den lervarefabrik, som opstod i tilknytning til Grønland. Her blev hun for første gang i sit liv organiseret, da keramikerforbundet havde overenskomst her.

Større arbejder i huset f.eks. storvask og hovedrengøring blev fordelt over aftenerne og om søndagen. Selvom Mimi var udearbejdende hele dagen, var husarbejdet udelukkende hendes. På spørgsmålet om, hvorvidt ingen kvinde protesterede mod denne skæve arbejdsdeling svarer Mimi: „Min mand kunne ikke, han var ikke vant til det. Nej, det var ikke moderne dengang, og hvis en kone ikke kunne klare sig selv, så duede hun ikke. Hvis hun skulle have manden til at hjælpe, så .." Det var nedsættende i andre kvinders øjne at få hjælp fra manden i husarbejdet. Hvis der var et sted, hvor manden hjalp lidt til i huset, så blev der talt om det af kvinderne indbyrdes: „Nu gør han det og det, og hun står bare og snakker."

Mimi holdt op på lervarefabriken efter nogle år, da hun og hendes mand havde fået bygget hus med plads til hendes forældre, der kom på aftægt hos dem. Hun syntes ikke, at de skulle gå alene hele dagen, og der var ikke længere brug for den ekstra indtægt, som Mimi havde skaffet og i kraft af hvilken, at der var sparet op til en betydelig udbetaling på huset. Mimi beklager ikke, at hun holdt som industriarbejder på dette tidspunkt. Hun var da omkring 40 år og havde haft 20 år i teglindustrien. Arbejdet havde især været et middel til at få en bedre levestandard, og Mimi befandt sig godt som hjemmearbejdende kone. Hun husker endnu, hvor trættende det var at have dobbeltarbejde, dels på teglværket, dels i hjemmet. Om aftenen gik hendes mand en tur ved vandet hen til deres båd, mens Mimi skulle ordne forskelligt husarbejde. Ofte sad hun og sov ved spisebordet i et stykke tid, før hun kunne tage fat på opvasken. Men hun ser alligevel med glæde tilbage på et langt arbejdsomt liv.

Den tredie kvinde i denne generation Marie Sørensen, der er født i 1907 i Sønderborg *8), hvortil hendes forældre var indvandret fra Posen i 1890-erne. Hjemmesproget var tysk, men forældrene anvendte polsk, hvis de ville snakke om noget, der ikke vedkom børnene. Faderen havde først arbejdet som fodermester på Ladegården, senere havde han skiftende arbejde i Sønderborg og Skodsbøl og fik endelig arbejde på teglværket Grønland i Egernsund i 1911, da Marie var 4 år. Marie kom ud at tjene i de første par år efter sin konfirmation, men flyttede hjem, da hendes mor pludselig døde. Marie var da 16 år, og hun overtog husførelsen, passede sine tre søskende og gik til hånde på teglværket. I lighed med teglværksarbejderkonerne skulle hun være villig til at arbejde med i situationer med spidsbelastninger. Det var som nævnt noget teglværksejeren forventede, når en familie havde bolig ved teglværket. Arbejdet bestod mest i at skille sten. Det var ikke nær hver dag, at der var arbejde, og Marie gik derfor også ud for at gøre rent.

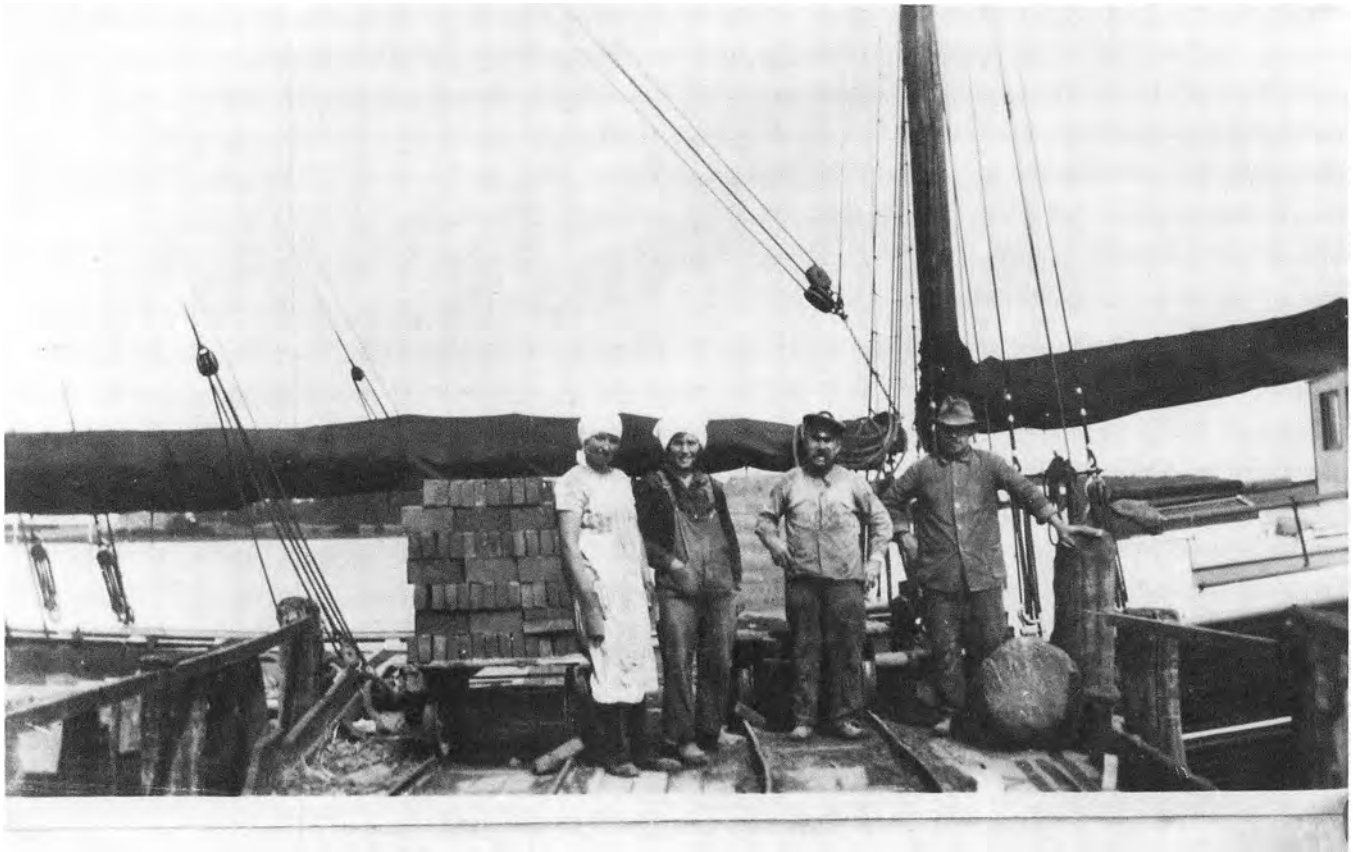

Mimi Jensen ses her til venstre med Helene Pustal.
De har taget en pause i lastningen af et skib, der ligger ved teglværket Island i Egernsund. Selvom det var et hårdt arbejde at udskibe sten, blev det i vid udstrækning udført af kvinder og gamle mænd, da begge disse grupper fungerede som løsarbejdere. På teglværkerne vidste man sjældent, hvornår der kom et skib med en ordre, og det var derfor vigtigt at have en arbejdskraftreserve at trække på.
(Foto på Museet på Sønderborg Slot).

Hun ville gerne tjene penge til at købe udstyr for i lighed med andre piger, og teglværksarbejdet fik hun ikke selv pengene for; det gjorde hendes far. Arbejdsdagen kunne være meget lang, men så glædede Marie sig til lørdag aften – da var der ofte bal på Færgekroen i Egernsund. Om sommeraftnerne kunne det også hænde, at hendes far eller en anden spillede harmonika foran arbejderboligen, og så kom flere til „og så var det lystigt, det var det da. Vi kunne feste og have det gemytlig."

Maries far måtte tidligt holde op på teglværket, fordi han blev syg. Familien måtte leve af hans invalidepension, og det var ikke meget til at leve for. Der var endnu to hjemmeboende børn foruden Marie, der holdt hus. Hun måtte sørge for at tjene penge til alt ekstra forbrug ud over det mest nødvendige, og ved flid og sparsommelighed fik hun samlet et linneduddstyr. Det var en vigtig ting for enhver ung pige uanset hendes miljø. Marie blev glad for Hans, en teglværksarbejder, der boede i samme arbejderbeboelse som hun selv. Der var fælles entré til de to lejligheder og rige muligheder for at kigge diskret på hinanden. De blev gode venner, da hun var 17, men først gift, da hun var 23 år. Udstyret skulle være samlet, og hendes mindre søskende skulle kunne klare sig, før der kunne tænkes på ægteskab. Maries lillesøster kom hjem og passede hus for faderen, da hun giftede sig.

Marie havde købt en symaskine, så snart hun havde tjent penge til den, og den blev brugt både til reparationer af familiens tøj og til at sy udstyr på, f.eks. sengelinned. Som gift kone tjente hun en ekstra skilling ved at sy for bekendte, oftest ved at omsy voksentøj til børnetøj. I modsætning til Mimi blev Marie hjemmearbejdende, da hun giftede sig. Hun og Hans bosatte sig ikke på teglværket, og det var derfor ikke et krav, at hun skulle stå til rådighed som arbejdskraft-reserve. Marie passede sine børn og hjemmet og sørgede for at føre en forrådshusholdning, så vidt det var muligt. Det var hende, der stod for økonomien, og hendes mand har således aldrig haft en pung med sig på arbejde. Hele ugelønnen blev afleveret derhjemme. Lommepenge til familieforsørgeren var unødvendig, hvis konen sørgede for, at der var tobak at hente i skuffen. De nødvendige penge til sygekasse, fagforbund og skat lagde Marie til side hver uge. Resten var til forbrug og evt. lidt opsparing, først og fremmest til bolig og kost. For at klare vinterens arbejdsløshedsperiode sørgede Marie for at indbetale til en brændselsforening i Egernsund. 2 kr. hver uge betød, at man kunne betale de ca. 100 kr. til brændsel om efteråret uden at stifte gæld. Forbruget til kost var i 1930-erne og 1940-erne ret begrænset. Marie og Hans var – i lighed med mange andre teglværksfamilier – selvforsynende med svinekød, kartofler og kål. Der blev hvert år opfedet et svin, som blev slagtet i november, og det gav hovedparten af årets kødforbrug. Hvedebrød bagte man også, kun rugbrødet blev købt.

Marie har ikke savnet at være udearbejdende og at kunne præstere en selvstændig lønindtægt. Hun har en klar fornemmelse af, at hendes arbejde i hjemmet, hvor også hendes far kom på aftægt, var lige så værdifuld som lønarbejde, og hun fremhæver tilværelsen som hjemmearbejdende som den bedste for børnene.

Udsnit af regnskabsbog (1936-37) ført af teglværksejer Herbert Christensen, Tornskov. Heraf fremgår, at selvom der betaltes pr. 1000 sten, som blev afskibet, lå kvindernes løn alligevel kun på 2/3 af mændenes for det samme arbejde.
(Regnskabsbog i privateje).

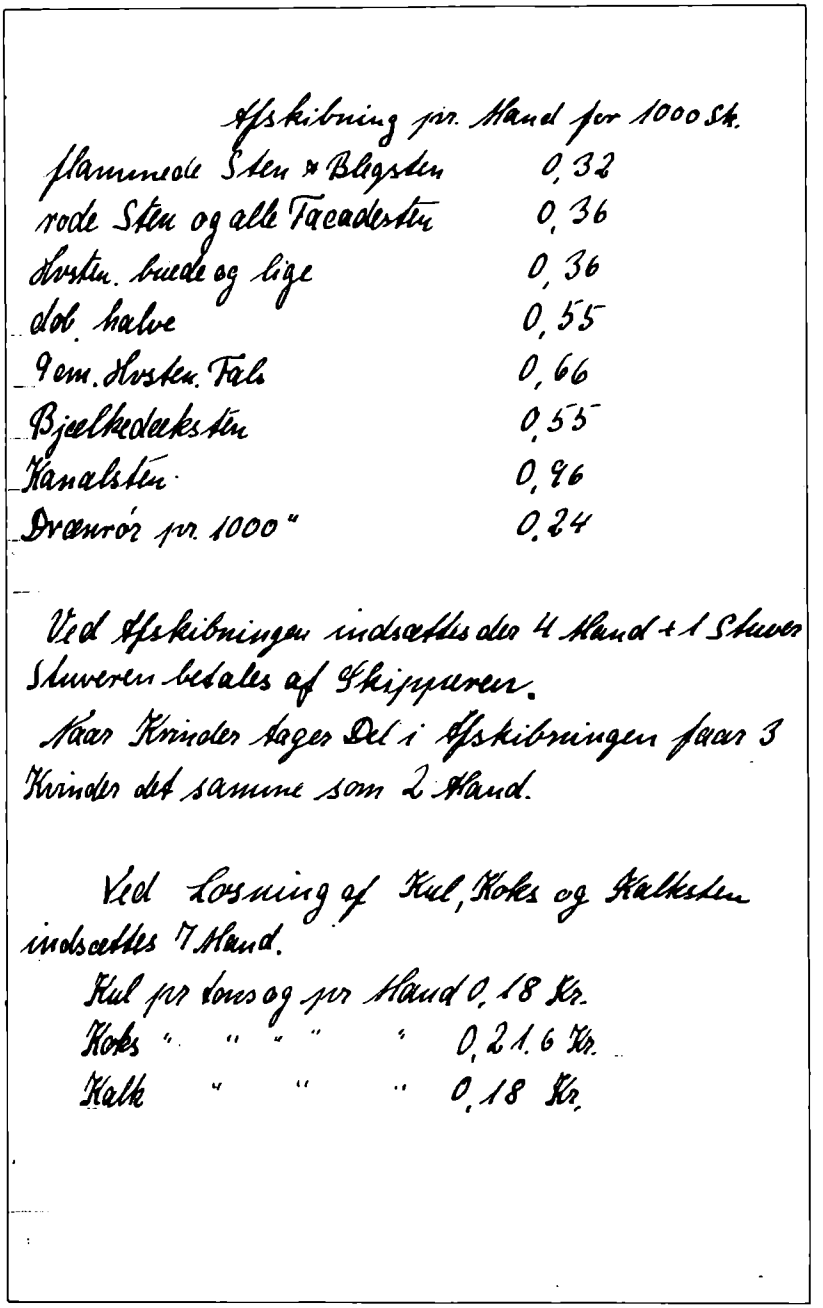

Afskibning pr. Mand for 1000 St.

flammede Sten & Blegsten	0,32
rode Sten og alle Facadesten	0,36
Hvsten. buede og lige	0,36
dob. halve	0,55
9cm. Hvsten. Fals	0,66
Bjælkedæksten	0,55
Kanalsten	0,96
Drænrør pr. 1000"	0,24

Ved Afskibningen indsættes der 4 Mand + 1 Stuver
Stuveren betales af Skipperen.
Naar Kvinder tager Del i Afskibningen gaar 3
Kvinder det samme som 2 Mand.

Ved Losning af Kul, Koks og Kalksten
indsættes 7 Mand.

Kul pr Tons og pr Mand	0,18	Kr.
Koks " " " "	0,216	Kr.
Kalk " " "	0,18	Kr.

3. generation af kvinder i teglet

Sonja Paulsen er født i 1944 i Mølmark ved Broager. Hendes far arbejdede i en årrække på teglværker, længst tid på Skodsbøl Mark *9). Efter endt skolegang kom Sonja ud at tjene og arbejdede flere steder, bl.a. på fjerkræslagteri. I 1963 blev hun gift med Erling, der var mekaniker. De bosatte sig i Skeldekobbel på Broagerland, hvor Erling fik eget værksted. Da deres to børn var ved at være store, dvs. 15 og 11 år, ville Sonja gerne ud på arbejdsmarkedet igen. „Det var i 1979, jeg så mig om efter noget. Det kan jo være svært, når man ikke har lært et fag. Jeg søgte ind på Nicolith Flisefabrik, men her var ikke noget. Så så jeg en annonce fra Tychsens teglværk og tænkte: „Nå, ja det er jo for en m/k, lad mig prøve. Det gik glat med at få arbejdet, men jeg skulle starte med 5 kr. mindre i timen end de andre, fordi jeg manglede erfaring."

På Reinhard Tychsens teglværk var der ikke ansat andre kvinder, og i en årrække havde her kun været ansat mænd. Men Sonja husker sin modtagelse blandt arbejdskollegerne som venlig, og hun erindrer ingen tilsidesættelse på grund af sit køn. Der manglede omklædnings- og baderum til kvinder, og dette var afgjort et minus, fordi arbejdet var så snavset. Men efter en henvendelse til teglværksejeren herom fra Sonja blev der indrettet bruse- og omklædningsrum til hende. Det lå til gengæld noget tungere med at få fjernet lønforskellen. Sonja var organiseret i SID, hvor alle områdets teglværksarbejdere er samlet. Her mente man ikke, at der kunne rokkes ved lønforskellen, da Sonja fik *over* mindstelønnen, og teglværkets begrundelse herfor gik på det erfaringsmæssige og ikke det kønsmæssige.

Ved juletid 1979 havde Sonja været ansat i 10 mdr., og hun følte sig helt tillært som teglværksarbejder og arbejdede på lige fod med mændene. Hun tog da mod til sig under julefrokosten og anmodede teglværksejeren om at få ligeløn. „Han svarede i al gemytlighed, at jeg kunne rejse, hvis jeg var utilfreds." Det var Sonja ikke, men hun fastholdt imidlertid, at aflønningen ikke var rimelig. Til trods for sin klare afvisning ombestemte teglværksejeren sig i løbet af julen, og efter nytår fik Sonja at vide, at hun ville få ligeløn – under forudsætning af, at hun ville gøre et fuldt mandsjob med overvågning af maskiner etc. Det var således ikke krav om samme fysisk styrke som mændene, men krav om maskintilsyn, som var kærnepunktet. Sonja lovede at gå ind også i denne del af jobbet og var meget glad for tilsagnet. Hun indgik nu fremover i arbejdet på alle områder inden for produktionen.

På spørgsmålet om, hvordan tonen på arbejdspladsen var, svarer Sonja uden forbehold: „Tonen var god, jeg har aldrig mærket andet, og der blev ikke taget

Sonja Paulsen ses her med sine arbejdskolleger på Tychsens Teglværk ved Nybøl Nor i sommeren 1984. Sonja var på dette tidspunkt 40 år og var meget glad for sit job i det mandsdominerede erhverv. Hun fungerede gennem fem år på lige fod med sine kammerater indtil en arbejdsulykke bevirkede, at hun måtte holde op. (Foto i Museet på Sønderborg Slot).

specielle hensyn til mig. Det er bedre at være på en arbejdsplads kun med mandfolk end at være på en arbejdsplads udelukkende med kvinder. Det har jeg prøvet på Broager Fjerkræslagteri. Der var der mange kvinder og kun 2-3 mænd. De havde det rigtig grimt. Kvindfolkene var hele tiden efter mandfolkene, kritiserede dem og var ubehagelige overfor dem. Den slags har jeg aldrig mærket til på teglværket."

Arbejdet var ens for Sonja og mændene. Det var oprydningsarbejde, som skulle udføres hver dag, og ingen forventede, at Sonja skulle tage mere end sin andel af det. Hvis en arbejdskammerat ikke udførte

det, kunne de andre evt. i fællesskab feje og rydde op, eller teglværksejeren kunne gøre det. Men ingen mente, at Sonja havde særlige forpligtelser med hensyn til oprydning eller andet traditionelt kvindearbejde.

Efter godt fem år i teglindustrien kom Sonja ud for en arbejdsulykke, som invaliderede hende, og siden 1984 har hun således været ude af stand til at arbejde. Ulykken skete, da hun var i færd med at løfte brændte sten af en vogn, der kom inde fra ovnen. Stenene står på plader, fremstillet af et nyt og tyndere materiale end de normale plader. Dette skyldes, at teglværket for nylig er gået over til at anvende olie i stedet for kul. De nye plader gik ret let i stykker, og dette skete netop, da Sonja løftede en favnfuld sten. Hendes ene ben gik igennem pladen, og hun kunne mærke et ordentlig ryk op i ryggen. Imidlertid tænkte hun ikke nærmere over det, trak benet op, samlede stenene sammen og arbejdede videre. Men det blev gradvist slemt efter nogle dage, og to uger senere kunne hun en morgen ikke rejse sig fra sengen ved egen hjælp.

Teglværket anmeldte det som en arbejdsulykke, men dets forsikringsselskab protesterede. Så gik SID ind i sagen, og takket være fagforeningen fik Sonja efter flere års tovtrækkeri en erstatning. Hendes mandlige arbejdskammerat bakkede hende op og udtalte, at uheldet ville være sket, uanset hvem der var gået op på vognen, for pladerne gik ofte i stykker.

I dag sidder Sonja med sin smertende ryg og venter på en ny undersøgelse på Ortopædisk Hospital i Århus, hvor hun har været indlagt flere gange.

Hun er ked af, at hendes arbejdsliv er slut, og det er meget belastende at have stærke smerter; alligevel tænker hun tilbage på de fem år i teglindustrien med glæde. „Det var den arbejdsplads, jeg har været gladest for. At der er så få kvinder på teglværkerne, skyldes nok vanetænkning.

De (= kvinderne) tror, at de skal rende med en kritbar (= trillebør). Det skal de ikke, de skal arbejde på lige fod med mændene, passe maskinerne, følge båndet og pille de dårlige sten fra. Ind i mellem kan det godt være hårdt, når man skal læne sig ind over båndet og sortere sten fra.

Men det var en god arbejdsplads at være på, selvom mange syntes, at det var sært, at jeg ville på teglværk."

Sammenfatning

Der er en række fælles træk ved de her skildrede kvindeliv fra teglværksindustrien, men der er også mange forskelle. Først og fremmest er det forskellige personligheder, som vi ikke umiddelbart kan passe ind i skemaer eller fremstille som bestemte typer trods deres klassemæssige fællesskab. Hvert interview rummer en individuel tolkning af beretterens liv, og denne personlige fortolkning må man ikke overse. Men med nænsomhed kan man godt – uden at forbigå de individuelle forskelle – fremdrage nogle fællestræk ved disse kvindeliv i teglværksindustrien:

Traditionen for en patriarkalsk organisering af arbejdet skabte nogle grundstrukturer, som kan følges i alle tre generationer. Arbejdsdelingen var kønsbestemt, forstået på den måde, at mænd og kvinder udførte noget forskelligt på teglværkerne. Endnu mere påfaldende er karakteren af det arbejde, kvinderne udførte. Kvinderne udførte ofte det mere usynlige arbejde: De æltede leret til tagsten (som Mimis mor) men det var mændene, der fremstillede tagstenene. Kvinderne adskilte de våde sten (som Mimi og Christina) og vendte dem, når de lå på tørrepladsen, men mændene strøg stenene og bar dem i tørreladerne. Kvinderne kunne bistå med udskibningen af sten (som Marie og Mimi) eller de kunne rydde op (som Marie Hansen), når sæsonen var slut, men den egentlige fremstillingsproces – det synlige udbytte af det hele – udførtes af mændene. Arbejdsdelingen var illustreret af, at redskaberne, f. eks. forme til sten, skovle, trillebører, kulskovle m.v., blev håndteret af mænd, mens kvinders arbejde i høj grad foregik uden redskaber og var især af „forbindende" og opryddende karakter. Kvinders arbejde på teglværkerne var bestemt af, at mændene arbejdsmæssigt tog initiativet, og det „efterarbejde", som kvinder udførte, gav aldrig den samme prestige som det „egentlige arbejde", der var forbeholdt mændene.

Da maskinerne fra begyndelsen af 1900-årene begyndte at holde deres indtog på teglværkerne, kom de gradvist til at erstatte kvinderne. Det er en erfaring, som mange kvinder har oplevet. I takt med mekaniseringen af markarbejdet blev kvinderne således trængt fra markerne og ind i husarbejdet. Men de fleste kvinder, der har kendskab til teglproduktion, beklager ikke, at de traditionelle kvindearbejdsområder er forsvundet. Det har været meget hårdt at have dobbeltarbejde, og i teglværksmiljøet var det for 1 – 2 generationer siden utænkeligt, at mænd gik med i husarbejdet på lige fod med kvinderne. Hertil kom, at kvinderne blev aflønnet væsentligt dårligere end mænd for deres arbejde og især blev anvendt som arbejdskraft-reserve.

På nutidens teglværker findes der ikke længere noget specielt kvindearbejde, og der er *formel ligeløn.*

Sonja insisterede på, at der også skulle være *reel ligeløn,* og hun var derfor parat til at udføre mandsarbejde på lige fod med sine kolleger. Hendes arbejdsskade er næppe kønsbestemt, men der er næppe heller tvivl om, at det fysisk ville have været en belastning for hende at vedblive at være teglværksarbejder indtil det 60. år. Ligelønnen i teglværksmiljøet – i lighed med mange andre steder i industrien – er betalt af kvinderne med en stærk kropslig belastning. Vilkårene for mænd og kvinder i teglindustrien er ikke ens og kan næppe blive det, når kønnenes styrke er så forskellig, som det oftest er tilfældet.

Synet på faglig organisering er markant forskellig i de tre generationer. I den første generation var det utænkeligt for Christina at stille krav. Hun kunne ikke læse og skrive og forestillede sig ikke, at der kunne stilles krav. Hun sled på teglværket med små børn ved siden, så længe hun kunne, og da hun blev enke, måtte hun finde arbejde, der ikke var sæsonbestemt. Det blev som malkekone, og her kunne hun medbringe børn, ligesom hun havde gjort på teglværket. Den jævnaldrende Tekla var klar over sit eget værd som en dygtig arbejderske, og hun krævede derfor – og fik gennemført – ligeløn for lige arbejde. Men selvom hun var gift med en aktiv socialdemokrat, lå tanken om faglig organisering for kvinder hende fjernt. Kvinder havde ikke valgret i det tyske kejserrige, og først fra 1910 havde de overhovedet lov at være medlemmer af foreninger. Om faglig organisering kunne der slet ikke være tale.

I anden generation kan det måske undre, at energiske og arbejdssomme kvinder som Marie Hansen og Mimi Jensen tilsyneladende accepterede at gå som arbejdskraft-reserve til en løn væsentlig under deres ægtemænd, men de havde ikke noget egentlig valg. Det synes at hænge sammen med den patriarkalske struktur, som har præget teglværksindustrien og bevirket, at arbejdskampe har været næsten ukendte. Teglværksejerne boede ved teglværket, og man så hinanden dagligt. Det er nok derved blevet sværere at stille krav.

Mændene var først og fremmest organiserede for at være i arbejdsløshedskasse og derved været sikret understøttelse i vinterperioden.

Kvindernes arbejde blev tilsyneladende – af mændene og måske også af dem selv – betragtet som en ekstra skilling til familien og ikke som en lønindtægt, der blev taget så alvorligt, at den skulle sikres gennem faglig organisering.

Først i tredie generation møder vi den organiserede kvindelige arbejder, der står fast på sit krav om at få ligeløn og accepterer, at forudsætningen for ligeløn (= lige værdighed) er deltagelse i de centrale arbejdsopgaver sammen med mændene.

Dette forsøg på at uddrage nogle fællestræk ved de seks kvindeliv viser, at generationsforskellene er iøjnefaldende, og det understreger, at vi alle i betydelig grad er formet af den tid, vi lever i, og de økonomiske betingelser, vi lever under.

Noter

Denne skildring har i let forkortet form været trykt i tidsskriftet „Arbejderhistorie", 34, 1990, s 2-17.

De seks udvalgte kvindeliv stammer fra en omfattende erindringsindsamling, hvoraf størstedelen endnu er upubliceret. De seks kvinder er valgt, fordi jeg har fundet, at de har repræsenteret karakteristiske træk ved deres generation. Men det bør understreges, at ikke alle sider af kvindernes historie her er belyst. Det skyldes dels, at der er foretaget en udvælgelse, dels at materialet sætter en række begrænsninger. Ved fremlæggelsen er der lagt vægt på at få de begivenheder med, som fortælleren selv har fundet væsentlige.

1) Claus Duus: *Topographisch-historische Darstellung der Halbinsen Sundewitt.* Schleswig 1836, s 75 f.

2) Dithmer anbefaler brug af kvinder til ovnsætning i et brev til Holsteinborg Gods, hvor man i 1832 ville anlægge teglværk. Her cit. efter Axel Nielsen: *Industriens Historie i Danmark,* Kbhv. 1944, bd. III, s 178 f.

3) Vdr. projektet se I. Adriansen, F. Bredal Jørgensen og A. Aabenhus: *Teglværksprojektet ved Flensborg Fjord – fra ide til virkeliggørelse.* Gråsten 1986.
Erindringer fra arbejdere er udgivet på kassettebåndet „Fire fortællinger om barndom og opvækst i Teglværksmiljøet ved Flensborg Fjord" (red. af Karsten Biering og udgivet af Infiko, Tønder 1990.

4) Beretning fra Teklas søn Jens Wilhelm Christensen i Museet på Sønderborg Slot. Desuden beretning fra hendes barnebarn Lilli Philipsen, Vojens. Optegnet 1987 af Inge Adriansen. Se også Gunnar Martin Nielsens artikel: *Maren hed Tekla* i programmet til teglværksspillet „til arbejdet, liv eller død." Gråsten 1983, s 11-13.
(Opt. I/15 b. Bånd Tegl 20-25). Optegnet 1983 af Kaj Olsen.

5) Beretning fra Margrethe Sandhøj Andersen i Museet på Sønderborg Slot (Opt. I, 1. bånd nr. tegl/1. Optegnet af Kaj Olsen, 1982.

6) Beretning fra Marie Hansen i Museet på Sønderborg Slot. Optaget af Kaj Olsen 1984.

7) Beretning fra Mimi Jensen og Marie Sørensen i Institut for Folkloristik. Bånd nr. 82/6-10 og 82/13. Teglværksprojektet. Optaget 1982 af Karsten Biering og Charlotte Jensen.

8) Beretning fra Sonja Paulsen til Inge Adriansen i Museet på Sønderborg Slot, nov. 1988.

9) Birgitte Possing: *Arbejdsdeling, kvinder og patriarkalsk tradition på landet i det 20. århundrede.* (I: årbog for arbejderbevægelsens historie, 1982, s 111-145).

Specialarbejderforbundet i Danmark – Gråsten afd.

Trekanten 14 . 6300 Gråsten
Telefon 74 65 15 07

Teglværksarbejdernes fagforening

Bliv medlem af CATHRINESMINDES VENNER – støtteforening for *Det sønderjyske Industri- og Teglværksmuseum* på CATHRINESMINDE TEGLVÆRK og få del i foreningens mange aktiviteter og i dens årsgaver.

Årsgave 1988:
Inge Adriansen og Steen Ove Christensen:
CATHRINESMINDE TEGLVÆRK – et nyt sønderjysk museumsinitiativ (udsolgt)

Årsgave 1989:
Hans Tychsen og Chr. Frederiksen:
MATZENS TEGLVÆRK, Iller (udsolgt)

Årsgave 1990:
Alfred Hansen:
POTTEMAGERI BROAGER – SUNDEVED
(udsolgt)

home
Aktuel boligrådgivning

Peter C. Thomsen
BROAGER EJENDOMSKONTOR
Storegade 17, 6310 Broager Tlf. 74 44 16 98

Af ånd og hånd er tvunget frem
fra Danmarks grund de danske hjem.
Tag ej af seklers visdom fejl –
BRUG TEGL!

Aktieselskabet

De forenede Teglværker

6320 Egernsund

Unibank

En stærk "lokal" bank
Broager afd. / 74 44 12 18

Frisk med det hele – også med prisen.

SuperBrugsen

Broager
74 44 10 42

Gråsten
74 65 11 36

Brugsen

Skelde
74 44 11 82

Egernsund
74 44 27 16

De rigtige råd giver sund økonomi

Vi er specialister, når det drejer sig om penge og om at få mest muligt ud af dem.
Det gælder også på alle de områder, der udgør familiens økonomi.
Lad os gi' Dem råd og tilbud, der sikrer økonomisk tryghed i dagligdagen.

SYDBANK
Sønderjylland

Lokale penge til støtte for *lokale* aktiviteter

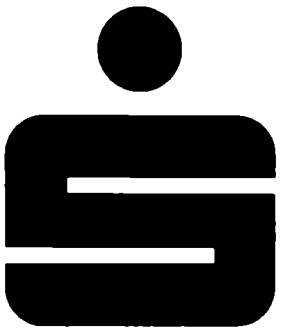

Service Sparekassen

Broager Spare- og Laanekasse

Det *lokale* pengeinstitut

Carl C. Biehl, Graasten